

N.A. EGAMBERDIYEVA

**INKLYUZIV TA'LIM SHAROITIDA
AUTIZM SINDROMLI BOLALAR
NUTQI USTIDA ISHLASHNING
ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARI**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

EGAMBERDIYEVA NIGORA AZIZOVNA

**INKLYUZIV TA‘LIM SHAROITIDA
AUTIZM SINDROMLI BOLALAR NUTQI
USTIDA ISHLASHNING ZAMONAVIY
TEXNOLOGIYALARI**

Monografiya

«SARBON LLS»
Toshkent – 2024

UO•K 376;808.5
KBK 74.3;83.7
E-37

N.A. Egamberdiyeva

Inklyuziv ta'lim sharoitida autizm sindromli bolalar nutqi ustida ishlashning zamonaviy texnologiyalari / monografiya. – T.: 2024.

Mas'ul muharrir:

F.U.Qodirova – CHDPU, Pedagogika fakulteti, Maxsus pedagogika kafedrasini mudiri, pedagogika fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

U.Y.Fayziyeva – CHDPU, Pedagogika fakulteti, Maxsus pedagogika kafedrasini p.f.n. dotsent

M.M.Abdullayeva – Nizomiy nomidagi TDPU "Maxsus pedagogika va inklyuziv ta'lim" fakulteti o'quv ishlari bo'yicha dekan o'rinbosari p.f.b.f.d (PhD), v.b dotsent

Ushbu monografiyada hozirgi kunda alohida ehtiyojli bolalar orasida dolzarb masalaga aylangan autizm sindromli bolalar haqida yoritilgan. Autizm spektrida kamchiliklari bor bolalar sonining ortib borishi hamda ushbu sindromda kamchiliklarning turli-tumanligi korreksion-rivojlantiruvchi ishlarning alternativ yo'nalishini tanlash mushkul vazifa hisoblanadi. Keltirib o'tilgan masalani hal etishda ushbu monografiyada autizm sindromli bolalarning bilish jarayonlari, nutq va muloqot komponentlarini tekshirish metodikalari, nutqini shakllantirish va rivojlantirish bo'yicha korreksion ishlarning mazmuni, metod va tamoyillari, va shart-sharoitlari, inklyuziv ta'lim sharoitida tuzatish ishlarini olib boruvchi ta'lim subyektlari hamda ularning vazifalari ochib berilgan.

UO•K 376;808.5
KBK 74.3;83.7

ISBN 978-9910-780-13-4

MUNDARIJA

Kirish.....	4
I BOB. AUTIZM SINDROMLI BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI.....	9
1.1. Autizm sindromli bolalarning o'ziga xos pedagogik-psixologik xususiyatlari.....	9
1.2. Autizm sindromli bolalar nutqini rivojlantirish tamoyillari va samarali yo'llari.....	30
1.3. Inklyuziv ta'lim sharoiti – autizm sindromli bolalar nutqini rivojlantirishning innovatsion omili sifatida.....	39
II BOB. AUTIZM SINDROMLI BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA INKLYUZIV TA'LIM SUBYEKTLARI FAOLIYATINING INTEGRATSIYASI.....	46
2.1. Mikromuhit va muloqot.....	46
2.2. Autizm sindromli bolalar ijtimoiylashuvida muloqotning o'rni va uni egallashdagi to'siqlar.....	51
III BOB. INKLYUZIV TA'LIM SHAROITIDA AUTIZM SINDROMLI BOLALAR NUTQI USTIDA ISHLASHNING MAZMUNI, USULI VA SHART-SHAROITLARI.....	63
3.1. Inklyuziv ta'lim sharoitida autizm sindromli bolalarni korreksion-rivojlantiruvchi ish jarayoni.....	63
3.2. Autizm sindromli bolalar bilan ishlashda metodik tavsiyalar.....	75
XULOSA.....	77
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	79

KIRISH

Hozirgi globallashuv davrida mamlakatimizning ustuvor siyosatidan biri albatta, bu har bir yosh avlodni intellektual salohiyatli, jismonan sog'lom, ma'naviyati yetuk, har tomonlama barkamol shaxs qilib voyaga yetkazish hisoblanadi. Davlatimizning bir qator qonun va qarorlarida jamiyatimizning bir bo'lagi bo'lgan alohida yordamga muhtoj bolalar va o'smirlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, ularga ta'lim-tarbiya berish, kasb-hunarga o'rgatish, sog'lom tengqurlari qatoridan o'rin egallab, o'z qobiliyati va imkoniyatlarini ko'rsata olishga, ma'nan yetuk inson bo'lishiga qaratilgan chora-tadbirlar belgilab berilgan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (2023-y.)[1], O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni[3], "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi Qonuni[5] va boshqa bir qator qonun va qarorlar alohida ta'lim ehtiyojli bolalar ham o'zining sog'lom tengdoshlari kabi ta'lim-tarbiya olish huquqiga ega ekanligini belgilaydi.

Alohida ta'lim ehtiyojiga ega bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berishning huquqiy asosi sifatida O'zbekiston Respublikasining 2008-yil 7-yanvardagi O'RQ-139-sonli "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi[2], 2020-yil 15-oktabrdagi O'RQ-641-sonli "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi[5] va 2020-yil 23-sentabrdagi O'RQ-637-sonli O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunlari[3], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi[9], 2017-yil 1-dekabrda PF-5270-sonli "Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi[8], 2017-yil 1-avgustdagi F-5006-sonli "Nogironlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoyishi[10] hamda 2016-yil 26-dekabrda PQ-415-sonli "Keksalar, nogironlar va aholining boshqa ehtiyojmand toifalari uchun ijtimoiy xizmatlar to'g'risida"gi[4], 2007-yil 17-maydagi PQ-100-sonli "Imkoniyati cheklangan shaxslar uchun ixtisoslashtirilgan kasb-hunar kollejlari faoliyati to'g'risida"gi[11] hamda 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-

sonli "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" Qarorlari[6] va boshqa hujjatlarni ko'rsatib o'tishimiz mumkin. Va bu ishlarning davomi o'laroq prezidentimiz tomonidan 2023-yilni "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili" deb atalishi hamda 2023-yil 27-fevraldagi PQ-74-sonli "Nogironligi bo'lgan shaxslarni qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori fikrimizning dalilidir[7].

Shu bilan birga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-maydagi "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 391-sonli Qarori[12] hamda 2021-yil 11-avgustdagi "Reabilitatsiya markaziga ega bo'lgan davlat ixtisoslashtirilgan ko'p tarmoqli maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi Hukumatining ayrim qarorlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi 510-sonli Qaroriga muvofiq alohida ta'lim ehtiyojiga ega maktabgacha yoshdagi bolalar ixtisoslashtirilgan ko'p tarmoqli maktabgacha ta'lim tashkilotlari va qo'shma tipdagi maktabgacha ta'lim tashkilotlariga ta'lim-tarbiya jarayonini amalga oshirish, ularni ijtimoiy hayotga moslashtirish uchun jalb etilishi qonuniy hujjatlar orqali belgilab berilgan[13].

Alohida ta'lim ehtiyojiga ega deb shaxsiy ehtiyojlarini va ijtimoiy hayot ko'nikmalarini qisman yoki to'liq o'zi mustaqil ta'minlay olmaydigan shaxs tushuniladi. Birlashgan millatlar tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra taxminan 450 million insonda ruhiy va jismoniy rivojlanishida kamchiliklar mavjudligi aniqlangan. Bu ko'rsatkich yer yuzi aholisining 1/10 qismini tashkil etadi. Bunday insonlar qatoriga eshitishi va ko'rishida, ruhiy, aqliy rivojlanishida, tayanch-harakat a'zolarida hamda og'ir nutq nuqsonlariga ega bo'lgan shaxslar kiradi. Shu bilan birga bunday nuqsonlarning og'irlik darajasi va bir-biri bilan qo'shib, murakkab nuqson hosil qilganligi bilan ajralib turadi. So'nggi yillarda bu kabi rivojlanish kamchiliklari orasida autizm spektridagi buzilishlar alohida e'tiborga molik bo'lib, statistik ma'lumotlarga ko'ra, autizm spektrida buzilishlari bor bolalar 2000-yilda 10 000 nafar boladan 4 - 26 nafarida, 2005-yilda 250-300 nafar bolaning, 2008-yilda har 150 nafar bolaning birida uchraydi. AQSHning kasalliklarni nazorat

qilish markazi 2012-yildan to 2019-yilga qadar avval har 88 nafar, so'ng har 59 nafar bolaga 1ta autizm holati, 2022-yilda esa har 44 nafar bolaning birida uchrashini ko'rsatmoqda[16]. Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, ushbu rivojlanish buzilishining chastotasini tobora o'sib bormoqda. Shu munosabat bilan, autizm spektri buzilgan bolalarni ijtimoiylashuv muammolari dolzarb masalaga aylangan.

Autizm sindromli bolalarga ijtimoiy yordam turlaridan biri zamonaviy jamiyatda tobora katta ahamiyat kasb etuvchi ijtimoiy reabilitatsiya hisoblanadi. Alohida yordamga muhtoj shaxslarni ijtimoiy reabilitatsiyalash ijtimoiy yordamning murakkab, zamonaviy va muhim tizimlaridan biridir hamda uning asosiy vazifasi maxsus tashkil etilgan vositalar yordamida shaxsning ijtimoiy mavqeini tiklash bilan birga uning ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirokini ta'minlashdir.

Autizm spektrida buzilishlari bo'lgan bolalarda ijtimoiy muhitga muvaffaqiyatli moslashishida – nutqning kechikishi yoki yetishmasligi, suhbatni boshlash yoki davom ettira olmaslik, maqsadli monologik nutq va boshqa bir qator o'ziga xos xususiyatlar sifatida namoyon bo'ladigan muloqot qobiliyatlarining yetishmasligi kabi to'sqinlik qiluvchi kamchiliklar kuzatiladi.

ASB bolalarda og'zaki muloqotning rivojlanmaganligi bilan birga noverbal vositalar (imo-ishoralar, mimikalar) va muqobil aloqa tizimlaridan foydalanish shaklida o'z-o'zidan qoplanmasligi ma'lum.

Shu sababli kommunikativ ko'nikmalarini shakllantirish darajasini baholash usullarini tanlash, autizm sindromli maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan differensial pedagogik korreksion tizimini ishlab chiqish va eksperimental sinovdan o'tkazish zarurati mavjudligi ko'rindi.

Mavzuning dolzarbligi tadqiqot muammosini aniqladi: pedagogik tuzatish tizimidagi qaysi yo'nalishlar autizm spektrli maktabgacha yoshdagi bolalar muloqot ko'nikmalarini samarali shakllantirishga yordam beradi.

Autizm spektridagi buzilishlari bor tashxisi bu XXI asr vabosi sifatida qaralib, oxirgi yillarda ko'pgina mutaxassislarning diqqat e'tiborida. Bizning mamlakatimizda ham bu tashxisga ilk e'tibor 2010-yilda qaralilib, ilk bor klinik tashxis sifatida qo'yildi. Bu

davrgacha bo'lgan vaqtda autizm sindromli bolalarga ham bolalar shizofreniyasi deb tashxis qo'yilib kelingan.

"Autizm" atamasini fanga psixiatr shifokor E.Bleyler tomonidan 1912-yilda tadbiiq etilib, dastlab E.Bleyler autizm deb asosiy xususiyati real olamdan uzoqlashib, o'z qobig'iga o'ralgan shizofreniya bilan og'rikan bemorlarning o'ziga xos fikrlash xususiyatlarini tushungan[17].

Xalqaro Kasalliklar Tasnifi(10-qayta ko'rib chiqilgan tasnifi) ga ko'ra autizm spektri "ruhiy kasalliklar" sinfining "psixologik rivojlanishning buzilishi" blokiga joylashtirilgan bo'lib, uning bir qancha turlari ajratib ko'rsatiladi[18].

Autizm haqiqiy hayotdan ajralish, o'z qobig'iga o'ralish, tashqi stimullarga (ta'sirlovchilarga) javob reaksiyalarning yo'qligi, passivlik va atrof-muhit bilan munosabatlarda o'ta shikastlanishga moyillik sifatida qaraladi. Milliy korreksion pedagogikada L.R.Mo'minova, Sh.M.Amirsaidova, F.U.Qodirova, D.G.Nurmatova, N.M.Nizamovalar autizm spektri buzilishi, uning sabablari, turlari borasida ilmiy izlanishlar olib borganlar.

Chet el mamlakatlarida autizm spektri buzilishlarini o'rganish, tahlil qilish va tasniflash XIX asr oxiri XX asr boshlarida boshlanib, 1828-yilda fransuz tadqiqotchisi J.M.Itar autizmni "Intellektual mutizm" deb ta'riflab, buzilgan intellektda nutqning rivojlanmaganligi yoki orqada qolishini ko'rsatib o'tadi[19].

Shvetsariya psixiatri E.Bleyler avvalroq fanga "shizofreniya" so'ng 1912-yilda "autizm" terminini kiritgan hamda ushbu ikki tashxisning differensial diagnostikasini amalga oshirishga harakat qildi[20].

1943-yilda Leo Kanner erta bolalik autizmini muloqot (nutq, motorika)ning buzilishi bilan kechadigan alohida holat bo'lib, u "shizofrenik spektr" deb atalmish holatlar qatoriga kiritadi. 50-yillarining boshlarida buzilishning psixogen kelib chiqishi haqida taxmin paydo bo'ldi, ammo bu tasdiqlanmadi. Hozirgi kunda ko'pchilik tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, EBA (erta bolalik autizmi) o'ziga xos patologiyaning natijasidir. U markaziy asab tizimining yetishmovchiligiga asoslangan, turli kasalliklar (tug'ma qizilcha, tuberoz skleroz) jarayonida namoyon bo'ladi degan farazlar ham fanda mavjud[17].